

BİBLİYOGRAFYA :

Gâlib Ata, *Tıp Fakültesi*, İstanbul 1341; Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi: Mir'ât-ı Mekteb-i Tibbiyye* (nşr. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1991; A. Süheyl Ünver, *Türk Tarihî Tıbbî Tetkikleri: Cerrahhâne-i Âmire*, İstanbul 1931; a.mlf., "Osmanlı Tabâbeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 933-960; a.mlf., "Bugüne Kadar İstanbul'da Tibbiye Mektebi Kaç Yer Değiştirdi?", *Dirim*, XXI/5, İstanbul 1946, s. 202-205; a.mlf., "Tıp Fakültesi-nin Meşrutiyet Yılları Tarihine Dâir", *TTK Belleten*, XXIII/90 (1959), s. 287-306; Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 966-977; a.mlf., "Tıp Tedrisatının Türkçeleşmesi", *Tıp Dünyası*, I/15, İstanbul 1929, s. 459-462; Osman Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul 1940; Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, İstanbul 1976, I-IV; Gönül Güreşsever, *Türklerde ve Türkiye'de Tıp Eğitimi Tarihi*, İstanbul 1977; *Tıbbiye'nin Açılışında Sultan II. Mahmud'un Verdiği Nutk-ı Hümayûn*, İstanbul Tıp Kurultayı Broşürü (25-30 Eylül 1977); Ekrem Kadri Unat – Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tibbiyye-i Mülkiyye (1867-1909)*, İstanbul 1990; Esin Kâhya, "Tanzimatta Eski ve Yeni Tıp", *150. Yılında Tanzimat* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 296; a.mlf., "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz", *Erdem*, I/3, Ankara 1985, s. 685-710; Semavi Eyice, "Dr. K. A. Bernard ve Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne'ye Dâir Birkaç Not", *Türk Tıbbının Batılaşması* (haz. Arslan Terzioğlu), İstanbul 1993, s. 97-124; Abdülhakim Hikmet, "La médecine en Turquie", *RMM*, III/9 (1907), s. 38-72; Sedat Kubaracılar, "Bostancılar Hastahanesi ve Bizde Cerrahlık Tedrisatı İlk Olarak Nerede Yapılmıştır?", *Dirim*, XXIII/3 (1948), s. 44-47; a.mlf., "Tıbbiyemizin İlk Poliklinik ve Klinikleri", a.e., XXIV/8 (1948), s. 207-209; Bedî N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Cerrahhânesi", *Türk Cerrahî Cemiyeti Mecmuası*, XIV-XV, İstanbul 1962-63, s. 55-65; Aydın Sayılı, "Bizde Tıp Öğretimi Üzerine", *TTK Belleten*, XXXV/138 (1971), s. 229-234; Ekrem Kadri Unat, "İstanbul Dârülfünun Tıp Fakültesinin Kuruluşundan Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin Kuruluşuna", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, IV/4, İstanbul 1973, s. 326-337; a.mlf., "Kadirga'daki Tıp Fakültesi", a.e., XII/2 (1981), s. 210-220; a.mlf., "Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne'nin Son Yılı", a.e., XV/1 (1984), s. 171-182; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri", *TTK Bildiriler*, VIII (1981), II, 1291-1298; Ayten Altıntaş, "Tıphane-i Âmire ve 14 Mart Tıp Bayramı", *TT/XX/117* (1993), s. 45-56.

NİL SARI

MEKTEP

(المكتب)

İslâm ülkelerinde

ve özellikle Osmanlılar'da

çocuklara temel eğitim verildiği yer.

Sözlükte "yazmak" anlamındaki *ketb* kökünden mekân ismi olan *mekteb* (çoğulu mekâtib) "okul" demektir; daha çok *mektebe* şeklinde kütüphane için de kul-

lanılır. Araplar okula *küttâb* da demişlerdir. Fakat dil âlimi Müberred *küttâbın* "öğrenim gören çocuklar" (sıbyan) mânâsına geldiğini söyler ve öğretim yapılan yere bu adın verilmesini yanlış kabul eder (*Lisânü'l-'Arab*, "ktb" md.). Ancak Hz. Peygamber devrinden beri okuma yazma veya Kur'an öğretilen okullara *küttâb* denilmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren mektep kelimesi, geniş anlamda ve bugünkü okul karşılığında hemen hemen bütün eğitim kurumlarının başına getirilerek kullanılmıştır. Ayrıca İslâm dünyasında mektep kelimesinin "branş" (mekteb-i felsefe), "ekol" (mekteb-i Meşşâiyyûn, mekteb-i revâkıyyûn), "tâlim" (mekteb-i İslâm), "büro" (mektebü'l-berid), "ajans" (mektebü'l-enbâ) ve "ticarethane" mânâlarına geldiği de bilinmektedir.

Tarihte bilinen en eski mekteplere yazının icat edildiği Mezopotamya'da rastlanır. Burada öğrencilerin oturması için taştan veya kerpiçten sıraları olan bina kalıntıları bulunmuştur. Sumer ve Akkadlar'da "edubba" (tablet evi) denilen mektepler mâbede bitişik yapılır ve dersler din adamları tarafından verilirdi. Çivi yazılı belgelerde bu okulların öğretim metotları ve düzeyi, öğrenci-öğretmen, veli-öğretmen ilişkileri gibi değişik konular hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır (Chiera, s. 95 vd.; Kramer, s. 1 vd.).

Göçebe hayatı yaşayan toplumlarda sabit mektep yapmanın imkânsızlığından dolayı tarihte Araplar genellikle ümmî bir toplum olarak tanınmıştır. Câhiliye döneminde Mekke ve Medine gibi şehirlerde okuma yazma öğreten okulların varlığı hakkında bilgi mevcut değildir. Belâzûrî Araplar'da yazının gelişimi üzerine bilgi verir ve Kureys'te okuma yazma bilen on yedi kişinin adını sayar (*Fütüh*, s. 691-692). Medine'de de Araplar'dan okuyup yazan kimselerin sayısı azdı; bu arada bir yahudinin Arap yazısını bildiği ve Medineli çocuklara öğrettiği rivayet edilir (a.g.e., s. 694-695). Hicretten sonra burada konumu pek belli olmamakla beraber bir mektep müessesesinin varlığı açıkça görülmektedir. Hz. Peygamber'in, Bedir esirlerinden her okuma yazma bileni bunu on müslüman çocuğuna öğretmesi karşılığında serbest bıraktığı bilinmektedir. Buradan bir veya birkaç sınıflı bir okulun oluşturulduğu ortaya çıkmakta ve Ali b. Muhammed el-Huzâî bunu kâfir bir öğretmenin müslüman çocuklara ders vermesi olarak değerlendirmektedir (*Tahrîcü'd-delâli's-sem'iyye*, s. 70-72). Vahiy

kâtiplerinden Zeyd b. Sâbit de bu okulun öğrencilerindendi (a.g.e., a.y.). Buhârî'nin bir rivayetine göre Ümmü Seleme, bir *küttâb* mualliminden kendisine yün dîtmeye yardım edecek birkaç çocuk göndermesini ve onların hürlerden olmamasını ister ("Diyât", 27). Bu rivayetten hür, köle veya âzatlı çocuklarının birlikte öğrenim gördükleri anlaşılmaktadır. Bu durum, yakın yıllara kadar dünyanın bazı ülkelerindeki devlet okullarında siyah-be-yaz ayırımı yapılmasıyla kıyaslandığında ayrı bir önem kazanır.

Hulefâ-yi Râşidîn devrinde ve özellikle Hz. Ömer zamanında bu tür okullar yaygınlaşmıştır; onun getirdiği yenilikler arasında mektep tesisi ve muallimlere maaş bağlanması da sayılmaktadır (Şiblî Nu'mânî, s. 514; Abdülhay el-Kettânî, III, 107). Bazı rivayetler de bu dönemde okulların varlığına ışık tutmaktadır. Meselâ Ebû Hüreyre'nin bir *küttâb* muallimine uğrayarak ondan önem verdiği bir konuyu anlatmak için çocukları toplamasını istemesi ve toplanan çocukların gürültü yapmalarını için ikaz edilmeleri tam bir okul veya sınıf manzarası çizmektedir (İbn Ebû Şeybe, VII, 498). Abdullah b. Ömer'in de mektep çocuklarına selâm verdiği rivayet edilir (Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 223). Emevî ve Abbâsî devirlerinde mektepler gelişerek devam etmiştir. 105 (723) yılında vefat eden Dahhâk b. Müzâhim'in Kûfe'de 3000 civarında çocuğun okuduğu büyük bir mektep inşa ettirip burada fahrî öğretmenlik yaptığı bilinmektedir (*Dîa*, VIII, 411). Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin de gençliğinde Tâif'te öğretmen (müktib) olarak çalıştığı nakledilir (*Dîa*, XIV, 427).

Mekteplerin hepsinin ilk dönemlerden itibaren özel bir binaya sahip olmadığı şüphesizdir; genellikle hocalar mahallenin mescidinde bir ders halkası kurarlardı. Ancak erken sayılabilecek bir devirde camilerin yanında müstakil mekteplerin yapıldığını söylemek mümkündür. Çocuklar mektepte okuma yazma öğrendikten ve Kur'an'ı hatmettikten sonra daha ileri seviye derslerine mescidlerde devam ederlerdi. Mektebe giden çocuklar yanlarında yazı yazacakları bir levha götürürler ve bunu temizlemek için su dolu bir kaba daldırıp bir bezle silerlerdi. Bu su silinen yazılara hürmeten deniz, kuyu veya bir akarsuya ya da çiğnenmeyecek şekilde temiz bir çukura dökülürdü.

Ders müfredatında genellikle okuma yazma, gramer, Kur'an, hadis, şiir ve matematik bulunur, program daha çok Kur-

'an etrafında şekillendirilirdi. Yazı alıştırmalarında günümüz okullarındaki fişleri andıracak şekilde bazı Kur'an âyetleri kullanılırdı. Ancak âyetlerin tahrifinden korkulduğu ve lafza-i celâlin silinmesi çirkin görüldüğü için bazı şiirlerle güzel sözler de bu maksatla kullanılmıştır. Genelde mektepler okuma yazma ve Kur'an eğitimi verenlerle dil vb. hususlar üzerine eğitim verenler olmak üzere ikiye ayrılıyordu (Ahmed Çelebi, s. 36 vd.). Mekteplerin eğitim tarihi açısından erken sayılabilecek bir dönemde çok ileri birtakım metotlar geliştirdiği görülmektedir. Meselâ günümüzdeki zekâ testi sonuçlarına göre eğitim verilmesi gibi öğrencilere zekâ ve kabiliyetlerine göre ders veriliyor, öğrenciyi henüz tahsil hayatının başında iken bıkkınlığa ve ümitsizliğe düşürmemeye gayret gösteriliyordu. Başarılı olan öğrencilere caddelerde resmigeçit yaptırılır ve üzerlerine badem vb. atılarak öğrenciler ödüllendirilirdi.

Mektep muallimliği bir dönem için horlanmıştır. Bunda bir kısmının bilgilerinin sathiliği, bir kısmının savaştan kaçma gibi sebeplerle bu mesleğe girmesi, bir kısmının da çocuksu davranışları sergilemesi rol oynamıştır. Adam Mez muallimlerin horlanmasında Yunan menşeli rivayetlerin etkisinin bulunduğunu, çünkü onların öğretmeni gülünç şahsiyetlerden biri saydığını söyler (*el-Hağâretü'l-İslâmiyye*, I, 260). Fıkıh âlimleri her dönemde görülün, öğrenci-öğretmen ilişkilerindeki bazı problemler konusunda görüş bildirmişlerdir. Meselâ kendisi de öğrenimine bir küttâbda başlayan İmam Şâfiî, öğretmenin talebesini te'dib için dövmesi ve ölümüne sebep olması halinde diyet ödemesi gerektiğinden söz eder (*el-Üm*, VI, 173). Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvî'nin bir rivayetine göre Hz. Peygamber, Allah Teâlâ'nın kıyamet gününde yüzlerine bakmayacağı, tezkiye etmeyeceği ve horlayıcı bir azaba sokacağı üç sınıf insanın ilki olarak yetim çocuğa gücünün yetmeyeceği ödevler vererek onu ezen küttâb muallimini sayar (*et-Tedvîn fî ahbârî Kazvîn*, II, 127). Muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmamış, çocuk velisinin malî gücüne bırakılmıştır. Halifelerin, büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren müderrislerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmazdı. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştır. Meselâ Sicilya'daki mektep muallimlerinin çoğunun yılda

10 dinarı geçmeyen bir maaşla çalıştığı bilinmektedir (Ahmed Çelebi, s. 241).

Mektepleri genellikle halifeler, sultanlar, yüksek dereceli devlet memurları ve zenginler bina eder, öğrenim masrafları için vakıflar kurarlardı. Birçok yerde yetimlere mahsus özel mekteplerin yapıldığı görülmektedir (İbn Kesîr, XIV, 81, 158). Kargaşa dönemlerinden mektepler de olumsuz etkilenmiştir. Taberî, 290 (903) yılı olaylarıyla ilgili olarak Karmatîler'in zulümleri arasında mekteplerdeki çocukları öldürmelerini de sayar (*Târîh*, V, 646).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "ktb" md.; Buhârî, "Diyât", 27; a.mlf., *el-Edebü'l-müfred*, Beyrut 1406/1986, s. 223; Şâfiî, *el-Üm* (nşr. M. Zührî en-Necâr), Beyrut 1393, VI, 173; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 301; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemal Yûsuf el-Hût), Riyad 1409/1989, VII, 498; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Kahire 1332, II, 92; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 691-692, 694-695; Taberî, *Târîh*, Beyrut 1407/1987, V, 646; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VIII, 134; Necmeddin en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Smerkand* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad 1412/1991, s. 148; Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbârî Kazvîn* (nşr. Azîzullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, II, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr.), Beyrut 1987, XI, 102; XIV, 81, 158; Ali b. Muhammed el-Huzâî, *Tahrîcü'd-delâilâti's-sem'iyye* (nşr. Ahmed M. Ebû Selâme), Kahire 1401/1981, s. 70-72; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), XII, 253; Şiblî Nu'mânî, *İslâm Tarihi: Sadrü'l-İslâm* (trc. Ömer Rıza [Doğrul]), İstanbul 1347/1928, s. 514; Adam Mez, *el-Hağâretü'l-İslâmiyye* (trc. M. Abdülhâdî Ebû Rîde), Kahire 1366/1947, I, 260; E. Chiera, *Kılden Kitaplar* (trc. Ali Muzaffer Dinçol), İstanbul 1964, s. 95 vd.; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts. (Damla Yayınevi), s. 36 vd., 42, 43, 44, 49, 218 vd., 241, 306; Saîd İsmâîl Ali, *Me'âhidü't-ta'îmi'l-İslâmî*, Kahire 1978, s. 77 vd.; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 627 vd.; G. Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 19; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Özel), III, 106 vd.; S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 1 vd.; J. M. Landau, "Kuttâb", *EI*² (İng.). V, 567 vd.

NEBİ BOZKURT

Osmanlılar'da Mektep. Abbâsiler devrinde "küttâb" adıyla anılan mekteplere Karahanlılar veya Selçuklular'da "sıbyan mektebi" denildiği ve Osmanlılar'da da bu ismin kullanıldığı belirtilir. Osmanlılar zamanla bu tip mektepleri "dârü'ttâ'lim, dârü'lilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye" gibi adlarla da anmışlardır. Bu mekteplerin hocalarına "muallim", yardımcılara "kalfa" (halife) denilmiştir. Osmanlılar'da XIX. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim

kurumlarını içine alacak bir genişlik kazanmış, hatta fakültelerin adında bile yer almıştır.

Genel olarak Kur'an-ı Kerîm öğrenimi etrafında toplanan program İslâm dünyasının değişik ülkelerinde farklı şekiller arzeder. Mağrib'de (Batı Afrika) Kur'an tilâvetine hasredilen program Endülüs'te Kur'an tilâveti, Arap grameri, kompozisyon, şiir ve güzel yazıya; Kuzey Afrika'da Kur'an tilâveti, hadis ve dinî bilgilerle yazıya; Meşrik'ta Kur'an tilâveti, dinî bilgiler, şiir, büyük şahsiyetlerin sözleri, sâlih kişilerin hikâyeleri, belli seviyede Arap dili ve bazı hesap bilgilerinin öğretilmesine dayanıyordu.

Osmanlı sıbyan mekteplerinin programları başlangıçtan 1924 yılına kadar çeşitli değişiklik ve gelişmeler göstermiştir. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'da kurduğu ilk dârü'ttâ'limin vakfiyesinde "ta'lim-i kelâm-ı kadîm ve Kur'an-ı azîm" okunmasını şart koşmuştu. II. Bayezid, İstanbul'daki külliyesine ait vakfiyesinde sıbyan mektebinin programını da vermektedir. Buna göre muallimhâneye tayin edilecek muallim ve halife çocuklara Kur'an okumayı ve bazı ilmiyal bilgilerini öğretilecektir.

Daha sonra programa yeni dersler ilâve edilmiştir. I. Mahmud'un 15 Şevval 1152 (15 Ocak 1740) tarihli vakfiyesinde muallimhâneye bir de hat hocasının tayin edildiği görülmektedir. Yine I. Mahmud'un annesi tarafından Galata'da yaptırılan mektebin vakfiyesinde "fenn-i kitâbette mahareti müselleme ve ta'lim-i meşk-i hatta âlim bir kimesne hâce-i meşk olup" denildiği gibi I. Abdülhamid vakfiyesinde de "bir hattat üstat" ifadesi yer almaktadır. Aynı padişahın 1195'te (1781) tesis ettiği Bâbü'lî'deki Hamidiye Mektebi'nde Arapça ve Farsça da programa alınmıştı. II. Mahmud tarafından 1824'te çıkarılan ta'lim-i sıbyân hakkındaki fermada ise öncelikle zarurî dinî bilgilerin öğretilmesi şart koşulmuş ve program şöyle tesbit edilmişti: Mektep hocaları çocukları iyi bir şekilde okutup onlara Kur'an tâlim ettirecekler, ardından çocukların istidadına göre tecvid, ilmiyal okutacaklar, İslâm'ın şartlarını ve dinî kaideleri öğreteceklerdi.

Tanzimat'ın ilânından bir müddet önce 1838'de Umûr-i Nâfia Meclisi'nde mektepler için hazırlanan bir lâyhada mektepler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrıldı. Küçük mahalle mekteplerinde Kur'an öğretilmesi, camilerin yanındaki büyük mekteplerde ise (sınıf-ı sâni) kulak